

К.Д. УШИНСЬКИЙ ПРО РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

У статті висвітлено ідеї К.Д. Ушинського щодо шкільної реформи в Російській імперії другої половини 50-60-х років XIX ст. рекомендації стосовно формування освіти, що актуалізуються й нині в Українській державі на шляху модернізації освітньої галузі.

Ключові слова: К.Д. Ушинський, шкільне законодавство, освітня реформа.

Нині в Українській державі відбувається активний процес реформування освітньої галузі на демократичних, національних і гуманістичних засадах. З історії відома низка реформ, які мали різний характер, масштабність, зміст, напрями, проте кожна з них в різних суспільно-політичних та соціокультурних умовах безпосередньо впливала на розвиток вітчизняної освіти. Очевидці та ініціатори тих чи інших реформ оцінювали зміни в освітній галузі. Ідеї видатного вітчизняного педагога Костянтина Дмитровича Ушинського щодо реформування освіти в Російській імперії у другій половині 50-60-х років XIX ст., у складі якої перебувала більшість українських земель, потребують актуалізації у контексті як розвитку історико-педагогічного знання, так і важливих модернізаційних освітніх процесів сучасності.

У ході історіографічного пошуку ми з'ясували, що життєвий шлях і творча спадщина К.Д. Ушинського були предметом наукового дослідження багатьох учених (С.Х. Чавдаров, М.Ф. Даденков, 1945; С.А. Литвинов, 1961; М.Л. Рибаківа, 1981; О.К. Романовський та І.Я. Борсук, 1984; А.М. Бойко, 2002; Л.Д. Березівська, 2005 та ін.). Проаналізувавши їхні праці, дійшли висновку, що ідеї педагога стосовно реформування шкільної освіти другої половини 50-60-х років XIX ст. потребують осмислення в контексті сучасної історико-педагогічної науки з метою виявлення причин, закономірностей підготовки і проведення шкільних реформ.

Відразу зазначимо, що діюча система освіти напередодні реформи була становою, платною і для більшості населення недоступною. У Російській імперії функціонували парафіяльні й повітові училища для селян, ремісників, міщан та гімназії для дворян і чиновників. У школах застосовувалися фізичні покарання, здійснювався суворий нагляд за учнями і вчителями. У середині XIX ст. у дев'яти українських губерніях з корінним українським населенням майже 98 % діти шкільного віку не могли здобувати шкільну освіту [2, с.135]. Під впливом громадсько-педагогічного руху постало питання про доступне всім верствам населення загальне навчання, реорганізацію станової системи освіти. Саме за таких умов уряд Олександра II розпочав у 1856 р. поряд з іншими реформу в галузі освіти.

Не вдаючись у подробиці, наголосимо, що шкільна реформа другої половини 50-60-х років XIX ст. стала переломним етапом у подальшому розвитку вітчизняної освіти. У процесі її було проголошено позастанову освіту, тобто надавалося право всім станам здобувати загальну освіту в класичних (з двома стародавніми мовами й латинською мовою) та реальних гімназіях з 7-річним терміном навчання; започатковано новий тип неповної середньої освіти – прогімназію з 4-річним терміном навчання; проголошено право відкривати гімназії громадськими організаціями та приватними особами; гарантовано доступність народних шкіл (парафіяльні, церковнопарафіяльні, повітові, недільні) для всіх соціальних верств, їх відкриття громадськими організаціями та приватними особами тощо. У цей час дискусія навколо шкільної реформи перетворилася в потужну хвилю громадсько-педагогічного руху як альтернативу монополії держави в освітній сфері, за оновлення і демократизацію освіти. Напрями, принципи, зміст реформування були закріплені в розроблених Міністерством народної освіти документах – «Положенні про початкові і народні училища» (1864), «Статуті гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти» (1864) [1].

Активну участь у дискусії щодо реформування шкільної освіти взяв К.Д. Ушинський. Першу педагогічну статтю «Про користь педагогічної літератури» (1857) він написав під впливом статті відомого вітчизняного педагога М.І. Пирогова «Питання життя» (1856), який обґрунтував ідею перебудови системи освіти й виховання в Російській імперії.

Костянтин Дмитрович, спостерігаючи за ходом реформи, у низці статей («Питання про народні школи», 1861; «Проект учительської семінарії», 1861; «Педагогічна поїздка по Швейцарії», 1962; «Системи освіти, прийняті в наших міністерствах – військовому і народної освіти», 1867; «Захисникам класичних гімназій», 1867, «Необхідність ремісничих шкіл в столицях», 1868; «Що

нам робити зі своїми дітьми?», 1868; «Загальний погляд на виникнення наших народних шкіл», 1870 та ін.) висвітлив своє бачення щодо змін та перспектив шкільної освіти Російської імперії.

Особливу увагу педагог сконцентрував на проблемі створення народної школи, яку вважав основною ланкою шкільної системи освіти. У статті «Питання про народні школи» (1861) він наголошував на великому впливові скасування кріпацтва на потребу реформи шкільної освіти, на її значенні серед інших державних реформ, «бо тільки з цих духовних реформ виростають самі собою тривкі зовнішні реформи» [4, с.219]. Видатний педагог розглядав проблему освіченості народу й благополуччя держави в тісному взаємозв'язку. Створення навчальних закладів для широких верств суспільства, на його думку, мало стати основним завданням шкільної реформи. Тому, він, вживаючи термін «народна школа», мав на увазі доступність, обов'язковість школи, спочатку початкової, для незаможних верств суспільства.

Аналізуючи реалії народної освіти в Російській імперії, К.Д. Ушинський визначив необхідні умови і причини реформування шкільної освіти, а саме: народ повинен дати освіту своїм дітям; у нього пробуджується велика потреба в освіті для дітей; «заснування народних шкіл є одна з найвигідніших фінансових операцій»; народ має достатньо коштів, щоб утримувати народні школи [4, с.225]. Педагог порушив такі надзвичайно важливі проблеми: організація освіти народу; делегування народіві управління народними училищами; обов'язковість навчання дітей у школі; підготовка вчителів для народних шкіл; фінансове забезпечення шкільної освіти.

Проблему підготовки вчителів для молодших класів гімназій, повітових і парафіяльних училищ К.Д. Ушинський розкрив у статті «Проект учительської семінарії» (1861). Як зазначив педагог, у Росії педагогічний інститут готував переважно вчителів для середніх і вищих навчальних закладів. Водночас у Німеччині, Франції й Англії діяли вчительські семінарії з підготовки вчителів для народних шкіл, що сприяло збільшенню їхньої кількості. Тому Костянтин Дмитрович не погодився з положенням Проекту статуту нижчих і середніх народних училищ про відкриття при гімназіях і народних училищах підготовчих педагогічних курсів. «Навряд чи наші гімназії мають самі достатньо педагогічних знань і сил, щоб виховати добрих педагогів» [5, с.243]. У ході власних міркувань він дійшов таких висновків: заснування учительських семінарій для підготовки народних учителів є обов'язковим; вчительські семінарії мають бути закритими закладами; учні повинні вступати до них після спеціальної підготовки за ретельним добором; при семінарії має бути широка практична школа та ін. [5, с.247].

Ідею народної освіти Костянтин Дмитрович розвинув у статті «Необхідність ремісничих шкіл в столицях» (1868), уперше порушивши в Російській імперії питання про організацію ремісничої освіти, розвиток ремісничих шкіл, де добре навчали ремесла і викладали загальноосвітні предмети [10, с.518].

На той час діючі ремісничі школи, в яких не викладалися загальноосвітні предмети, навчали ремесел підлітків 11-15 років. У таких школах панували покарання, насилля, використання дешевої дитячої робочої сили, антисанітарні умови праці. На думку педагога, варто підійти розумно до організації ремісничих шкіл, де «дитина, навчаючись ремесла, залишалася б у суспільстві дитиною і перебувала під керівництвом таких дорослих людей, які бачили б у ній дитину й майбутнього громадянина та працівника, а не тваринну силу, якою можна скористатися» [11, с.82]. Він обґрунтував організаційно-педагогічні засади ремісничої школи, а саме: навчання фахівцями здійснення протягом трьох-чотирьох років дітей найпоширеніших ремесел (чоботарське, кравецьке, слюсарне, токарне, друкарське та ін.); вивчення загальноосвітніх предметів (читання, письмо, основи православної релігії, арифметика, малювання, вітчизняна історія та географія); розробка методичного підґрунтя навчання ремесел; забезпечення загалом платного навчання, а для найбідніших верств населення безплатного. Мета такої школи, на думку педагога, полягала в підготовці «незіпсованого, здорового, грамотного хлопчика настільки, щоб він міг стати справжнім робітником і одержувати достатню для прогодування платню» [11, с.84].

Причини та характер шкільної реформи К.Д. Ушинський розкрив у статті «Загальний погляд на виникнення наших народних шкіл» (1870), написаній незадовго до смерті. Порівнюючи стан шкільної освіти в Російській імперії та зарубіжних країнах, він зазначав таке: народна школа в країнах Заходу має вже довгу історію, водночас запровадження «згори» вітчизняної школи для широких верств суспільства в Російській імперії не мало позитивних наслідків [3]. Тобто, на думку педагога, шкільна реформа повинна здійснюватися як «згори», так і «знизу». Реформування шкільної освіти з метою створення народної школи мало витоки із «розуміння народом необхідності освіти для життя та з теплого джерела любові батьків до дітей, яких батьки хочуть підготувати до життя кращого, порівняно з тим, яким вони самі жили» [3, 418].

Спираючись на зарубіжний досвід, Костянтин Дмитрович довів, що організація народних шкіл має стати «сімейною справою народу», що не означає якихось випадковостей, а навпаки, передбачав широке залучення батьків до здійснення шкільної реформи. «... Навіть для навчальних закладів вищого класу ми визнаємо цілком необхідним закликати самих батьків до діяльної участі як у заснуванні й реформах цих закладів, так в призначенні для них вихователів і наставників, так і в нагляді над тим, щоб ці діячі робили те, для чого вони покликані, і щоб у закладі не пробивалося те насіння, з якого виростають гіркі плоди для наших же власних дітей», – зазначав педагог [3, с.426]. Він наголошував, що саме народ створив мову, поезію, літературу, державу, тому має бути освіченим і брати найактивнішу участь в організації народної освіти, звертаючи увагу на розвиток земських шкіл. Водночас К.Д.Ушинський застерігав, що державні чи адміністративні заходи щодо народної освіти мають здійснюватися для матеріальної та інтелектуальної допомоги і ґрунтуватися на засадах переконування, роз'яснення, але ні в якому разі не на примусі, забороні, регламентації [3, с.427].

Перебуваючи за кордоном, зокрема в Швейцарії, педагог мав можливість вивчити й порівняти організаційно-педагогічні засади шкільної освіти, підходи до навчально-виховного процесу, реформаторські процеси в Швейцарії та Російській імперії. Свої міркування він виклав у статті «Педагогічна поїздка по Швейцарії» (листи до вчительства, написані в Швейцарії та опубліковані в 1862 р. на сторінках «Журнала Министерства народного просвещения»). Спинимось на цій багатоаспектній праці.

К.Д. Ушинський проаналізував досвід бернського уряду 30-х років XIX ст., який, зрозумівши, що не зможе охопити реформою усі галузі шкільної освіти, зосередив увагу на організації народної школи як фундаменті народної освіти й видав тимчасовий шкільний декрет. Він, зокрема, наголосив, що «тимчасовий захід приносить досвід, яким можна скористатися під час обговорення постійного положення» [12, с.399]. З огляду на це, педагог критикує вітчизняну реформу другої половини 50-60-х років XIX ст. за охоплення нею усіх галузей освіти – від початкової до вищої, і пропонує зосередити увагу на організації народної школи, якої не було в Російській імперії. Для реформування інших галузей освіти він рекомендував обмежитися тимчасовими декретами і застерігав не поспішати: «...один раз, порушивши все старе і почуваючи в собі безмежне неприємне підганяння часу, можна розробити багато постійних положень, які виявляться дуже тимчасовими» [12, с.399].

Костянтин Дмитрович застерігав від розробки проектів розвитку освіти в кабінетах без апробації на практиці. Зокрема, він писав: «Хіба мало у нас ще зразків різних невдалих систем у вихованні, на які покладалися колись великі надії і які нині годяться хіба що для історика, що свідчить про те, які інколи бувають дивні фантазії у людей? Крім того, у надзвичайно забезпеченого уряду не вистачає ні людей, ні грошей для того, щоб добре і справді переробити всю систему народної освіти» [12, с.400]. Далі педагог звернув увагу на необхідність підготовки вчительства до змін в освітній галузі.

Проаналізувавши бернське законодавство щодо розвитку освіти, К.Д. Ушинський виклав ідеї стосовно створення вітчизняного законодавства. Зокрема, він наголосив на процесі підготовки закону відокремити його від положень і розпоряджень, що сприятиме глибшому обговоренню основного закону. Педагог, порівнюючи російський «Проект статуту загальноосвітніх закладів» та бернські закони, висловив кілька міркувань та рекомендацій із створення, структури, змісту вітчизняних освітніх законів, які мають складатися з трьох частин: I частина – сам закон; II частина – постанови Міністерства народної освіти, навчальний план; III частина – постанови Міністерства до учбових округів. Також він рекомендував не поєднувати в один статут усе законодавство, а видавати окремі положення закону для зручності його доповнення. Бернське шкільне законодавство будувалося так, що в ньому акцентувалася увага на нововведеннях, які скасовували застарілі положення, і висвітлювалися ті, що зберігалися.

К.Д. Ушинський зазначав, що перед запровадженням бернських шкільних законів ретельно вивчався стан шкільної освіти. З огляду на це, він рекомендував вітчизняним освітянам спочатку вивчити реальний стан справ, а потім виявляти недоліки розвитку школи, й шукати засоби для їх подолання. У цьому контексті педагог визначив недоліки вітчизняних повітових училищ: брак спеціально підготовлених учителів; предметна система навчання, позбавлена виховної та розвивальної функцій; брак хороших підручників і посібників; вступ учнів до навчальних закладів у різний час, різного віку, різної підготовки.

Критикуючи вітчизняний проект реформи за відсутність положення про обов'язковість школи, водночас наявність положення про регламентоване становище вчительства, педагог висловив сумнів про те, що в Російській імперії навряд чи можна створити такі учительські

інститути, як у Німеччині та Швейцарії, бо «там готують учителів до самостійної педагогічної діяльності в обов'язковій, вірно влаштованій класній школі» [12, с.414]. Він рекомендував російському урядові розробити закон про приватні учительські інститути.

К.Д. Ушинський, відвідуючи навчальні заклади різного рівня й вивчаючи шкільне законодавство Швейцарії, пильно стежив за вітчизняними реформаторськими процесами в освіті. Він позитивно оцінив підготовчу діяльність Міністерства народної освіти до реформи школи, зокрема широке залучення педагогічної громадськості, що переросло в потужну дискусію, і наголосив на провідній ролі у здійсненні реформи педагогів-практиків, які є її виконавцями: «Якими б там не були хорошими наші статuti й письмові розпорядження, але за відсутності самостійного педагогічного життя в педагогічному стані вони принесуть мало хороших плодів» [12, с.486].

У ході реформи особливо гостро дискутувалося питання доцільності, переваг і недоліків класичної та реальної шкільної освіти. У статті «Педагогічні твори М.І. Пирогова» (1862) К.Д. Ушинський вступає в полеміку з відомим вітчизняним педагогом М.І. Пироговим, аналізує зміст його праць 1856-1861 рр. щодо реформи школи. Особливо велике враження на нього справила стаття М.І. Пирогова «Питання життя», де він порушив, як зазначив Костянтин Дмитрович, проблему гуманного виховання, розвитку людини в людині, пріоритетності загальнолюдської освіти над «спеціалізмом в освіті». Підтримуючи загальнолюдську ідею як провідну в реформуванні освіти, К.Д. Ушинський наголосив на необхідності осмислити її зміст до запровадження в шкільну практику, щоб запобігти нерішучості, двоїстості, суперечностям на кожному кроці [6, с.294]. Він погодився з М.І. Пироговим, що «загальна гуманна освіта має становити головну мету нижчих, середніх і почасти навіть вищих навчальних закладів» [6, с.304]. Під гуманною освітою, на його думку, слід розуміти «взагалі розвиток духу людського», а не лише формальний розвиток, бо людину можна розвинути не лише вивченням класичних мов, а краще релігією, народною мовою, географією, історією, вивченням природи та новими літературами. Костянтин Дмитрович вважав важливішим вивчення учнями рідної мови, ніж класичної. «Розкриваючи дитині і юнакові багатство рідного слова, ми вводимо дитину в дух народу, витвір його багатовікового життя, в те єдине джерело, з якого б'є всяка сила і всяка поезія», – зазначав педагог [6, с.304]. Великої ваги він надавав релігійному вихованню, а також таким предметам, які розвивають людину, – історія, географія, математика, природничі науки, новітні іноземні мови. У вивченні давніх мов убачав спеціальність, необхідну для певної наукової галузі.

Стаття «Системи освіти, прийняті в наших міністерствах – військовому і народної освіти» (1867) була викликом К.Д. Ушинського міністерству Д.А. Толстого проти реформи школи на засадах класицизму. Педагог довів, що «перетворення більшості наших гімназій у класичні відбувалося не за бажанням суспільства, як про це урочисто заявляли органи, що проводили агітацію на користь класичної освіти. ... Ледве встигло відбутися перетворення наших гімназій у класичні, як звідусіль почалися протести проти нього». Він навіть міркування представників зарубіжної та вітчизняної громадськості про те, що «обов'язкове для всіх вивчення стародавніх мов віджило вже свій вік» [7, с.390]. Тим часом педагог позитивно охарактеризував проведену військовим відомством реформу шкіл, за якою загальна освіта ґрунтувалася на реальних знаннях: «Вони спиралися в цьому випадку на ту обставину, що тільки незначний процент учнів переходить за середні класи гімназій і що більшість учнів, внаслідок матеріальної незабезпеченості та інших причин, залишає нижчі класи, затуркана латинськими дієсловами і без будь-яких притому корисних та застосованих до життя знань» [7, с.394].

Зазначені ідеї Костянтин Дмитрович розвинув у статті «Захисникам класичних гімназій» (1867), де виступив проти послідовного здійснення міністром народної освіти Д.А. Толстим реорганізації середньої школи в дусі класицизму. На його думку, класичні гімназії переважно готують учнів до університетської освіти, тому задовольняють дуже незначний відсоток усієї їх кількості, «тоді як реальні гімназії, крім розвитку юнацтва, дають величезній більшості певний запас відомостей, придатних для життя» [8, с.400]. Він запропонував зберегти невелику кількість класичних гімназій у містах, де є університети, а всі інші перетворити в реальні.

Проаналізувавши статті відомих англійських учених та літераторів, К.Д. Ушинський у статті «Що нам робити зі своїми дітьми?» (1868) системно визначив переваги реальної освіти над класичною: діти вивчають природничі науки легко і з великим зацікавленням на протипагу вивченню латинської та грецької мов; природничі науки сприяють розвитку логічного мислення; духовному розвитку учнів; давні мови не можуть бути єдиною зброєю розумового розвитку та освіти учнів тощо. Він наголосив: «Нині нам потрібні більше всього не елліністи і латиністи, а земські та державні діячі, заводчики, машиністи, фабриканти, сільські хазяї та інші реальні люди –

люди живої праці та енергійної праці» [9, с.415-416]. Тим часом педагог застеріг від сліпого копіювання зарубіжного досвіду, а також уніс рекомендації щодо здійснення освітніх перетворень: «Щоб повести народну освіту прямим і вірним шляхом, слід дивитися не на те, що потрібне для Німеччини, Франції, Англії та ін. або що там робилося і робиться, а на те, що потрібно Росії в її сучасному стані, що відповідає розвиткові її історії, духові і потребам її народу, не одного кола вчених, не одного стану, не однієї літературної чи якої-небудь іншої партії, а всього народу від малого до великого» [9, с.409].

Таким чином, проаналізувавши ідеї К.Д. Ушинського стосовно вітчизняної освітньої реформи другої половини 50-60-х років XIX ст. та зарубіжних реформаторських процесів, можна визначити підходи щодо реформування шкільної освіти, які актуалізуються й нині в освітньому просторі: широке залучення до реформування вчительства, батьків, громадськості; запровадження державно-громадського управління освітою; підготовка вчительства до змін, створення матеріальних та інтелектуальних умов для їхньої творчої праці; глибоке вивчення реального стану освіти; критичний аналіз зарубіжного реформаторського досвіду; розробка ефективного законодавства, тобто правового поля реформи; практична апробація проєктованих змін до їх запровадження; фінансове забезпечення реформи. На нашу думку, ідеї педагога стали підґрунтям демократичних державних та громадських проєктів реформування освітньої галузі в Україні на початку XX ст., що ми плануємо висвітлювати в наших подальших публікаціях.

Література

1. Березівська Л.Д. Шкільна реформа 60-х років XIX ст.: причини, хід і напрями // Шлях освіти. – 2004. – №4. – С.38-42.
2. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X-поч. XX ст.): Нариси / Редкол.: М.Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н.П. Калениченко (заст.відп. ред.), С.У. Гончаренко та ін. – К.: Рад. шк., 1991. – 384 с.
3. Ушинський К.Д. Загальний погляд на виникнення наших народних шкіл // Тв. в 6 т. – Т.1 Педагогічні статті. – К.: Держ. учбово-педагогічне вид-во, 1954. – С.417-428.
4. Ушинський К.Д. Питання про народні школи // Там само. – С.219-228.
5. Ушинський К.Д. Проєкт учительської семінарії // Там само. – С.242-266.
6. Ушинський К.Д. Педагогічні твори М.І.Пирогова // Там само. – С.281-329.
7. Ушинський К.Д. Системи освіти, прийняті в наших міністерствах – військовому і народної освіти // Там само. – С.387-396.
8. Ушинський К.Д. Захисникам класичних гімназій // Там само. – С.397-401.
9. Ушинський К.Д. Що нам робити зі своїми дітьми? // Там само. – С.408-416.
10. Ушинский К.Д. Избранные педагогические произведения. – М.: Просвещение, 1968. – 587 с.
11. Ушинский К.Д. Необходимость ремесленных школ в столицах // Избранные педагогические произведения. – М.: Просвещение, 1968. – 587 с. – С.80-85.
12. Ушинский К.Д. Педагогическая поездка по Швейцарии // Там само. – С.393-499.

Summary: In the article, K.D. Ushynsky's ideas regarding the school reform in the Russian Empire in the second half of the 50s – 60s of the 19th century are represented; Recommendations are given concerning the education reforming which is now also actual in Ukraine during modernization of the educational field.

Key words: K.D. Ushynsky, school legislation, educational reform.

Надійшла до редакції 17.04.08 р.